

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

XODAVERDİ ƏSGƏR OĞLU ÇƏNGİZİ KEÇEKLU

**MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İRAN VƏ AZƏRBAYCAN
İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ**

İxtisas: 5310.01 - "Dünya iqtisadiyyatı"

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2015

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin "İqtisadiyyat və
İdarəetmə" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Gəncəli Əziz oğlu Gənciyev

iqtisad elmləri doktoru
Vahid Hacıbəy oğlu Abbasov

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Arif Şəkəreli oğlu Şəkəreliyev

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Namiq Mürşüd oğlu Hümбатov

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu**

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 aprel 2015-ci il saat 14:00-da
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin D 02.051 Dissertasiya
şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1001, Bakı şəhəri İstiqlaliyyət küçəsi 6,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dissertasiya şurası.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 28 mart 2015-ci ildə göndərilmişdir.

*Dissertasiya şurasının
elmi katibi*

i.ü.f.d. M.M.Sadıqov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Müasir qloballaşma şəraitində heç bir ölkə elmi, texniki, iqtisadi, ictimai və inkişaf amillərindən asılı olmayaraq xarici ticarət sahəsində digər ölkələr ilə əməkdaşlıq etmədən öz iqtisadiyyatının optimal inkişafı üçün zəruri şəraiti təmin edə bilməz. Məhz belə şəraitdə investisiya qoyuluşu, istehsal, əmək bölgüsü, istehlak ölçüsü və s. dəyişilir, ölkənin iqtisadi, siyasi, ictimai əsasları sanki köklü surətdə yenidən qurulur. Bunların yenidən nizamlanması bütün ölkələrə və xalqlara yeni tale, xoşbəxtlik yaxud bədbəxtlik bağışlayaraq gələcəkləri də yeni talelərinə bağlı olacaqdır. Bu səbəbdəndir ki, bütün dövlətlər xalqlarının gələcəkdə xoşbəxt olmaları üçün beynəlxalq xarici ticarətin və iqtisadiyyatın yeni nizamlanmasına uyğun iqtisadi və ticarət siyasətləri üzrə qərar verərək öz optimal hüquqlarını əldə edəcəklər.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya şəraitində iqtisadi inkişaf dinamikasının formalaşdırılması üçün beynəlxalq iqtisadi-ticarət əlaqələrinin təmin olunması bütün qabaqcıl inkişaf etmiş dövlətlərin, o cümlədən, İran İslam Respublikasının əsas strateji prioritetlərindən hesab olunur. Artıq dünya iqtisadiyyatında ayrı-ayrı ölkələr arasında mürəkkəb iqtisadi münasibətlər formalaşmaqdadır. Belə ki, ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığın əsasında beynəlxalq rəqabətə qarşı durmaq cəhdləri formalaşır.

XX əsrin 90-cı illərinin sonu regional dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarının dərin transformasiyası, bir çox ölkələrin təsərrüfat modellərinin islahatlara uğraması və s. məsələlərlə səciyyələnir. Regional dövlətlərin xarici-iqtisadi əlaqələrinin bütün iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq məsələləri ikitərəfli yaxud region üzrə bir neçə tərəfli əlaqələrin genişlənməsi yolu ilə reallaşdırıla bilər.

Son onilliklər ərzində Azərbaycan və İran dövlətləri arasında xarici-iqtisadi siyasət, dövlət və özəl sektorları arasında münasibətlərdə yeni keyfiyyət dəyişiklikləri regionun sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən edən əsas prioritet istiqamətlərdəndir.

Müasir beynəlxalq maliyyə böhranları şəraitində Azərbaycan və İran iqtisadiyyatları neftin istehsalının, ixracının və beynəlxalq qiymətlərinin çoxalması səbəbindən daha az təsirə məruz qalmışdır. Bu iqtisadiyyatların bütün sektorlarında özəlliklə ikitərəfli şəkildə reallaşdırılan iqtisadi layihələr uğurla reallaşdırılmaqdadır.

Müstəqillikləri dövründə Azərbaycan və İranda atılan uğurlu addımlar sayəsində ikitərəfli əlaqələr daha da genişlənməyə başlamışdır. Son illər artıq İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi və gücləndirilməsi tendensiyası qeydə alınmaqdadır. Araşdırmalar göstərir ki, iki dövlət arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin formalaşması və inkişafı məsələləri nəzəri və praktiki cəhətdən kifayət qədər

tədqiq olunmamışdır. İran və Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələrin ayrılıqda təhlili hər iki dövlətin potensial imkanlarını və qarşılıqlı perspektiv inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məhz bu baxımdan da Azərbaycan və İran arasında xarici-iqtisadi əlaqələrin müasir səviyyəsinin təhlili, perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı bu məsələnin təkcə dərin təhlilini deyil, o cümlədən bu istiqamətdə mövcud problemləri aşkar çıxararaq aradan qaldırılması yollarını əsaslandırmaqla, inkişaf perspektivlərinə dair müvafiq təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasını gündəmə gətirir. Məhz bu və ya digər məsələlər tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığını təsdiq edir.

Azərbaycan və İran İslam Respublikası coğrafi, iqlim, ictimai, iqtisadi, tarixi, dil, dini, istehlak ölçüləri və s. yaxınlıqlarına görə uğurlu və hər iki ölkənin iqtisadiyyatları üçün pozitiv ikitərəfli iqtisadi və ticarət əməkdaşlıqları və birlikləri yarada bilərlər. Həm də regionda yaradılmış təşkilatların, o cümlədən İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (EKO) və İslam Konfransı Təşkilatının potensiallarından yararlanaraq ikitərəfli yaxud region üzrə bir neçə tərəfli iqtisadi, ticarət birlikləri yaradıb iqtisadi və ticarət münasibətlərini genişləndirə və gücləndirə bilərlər.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. İran və Azərbaycan dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin araşdırılması əsasında müəyyənlanmışdır ki, bu sahədə, xüsusən, iqtisadi-ticarət əlaqələri sahəsində kifayət qədər araşdırmalar aparılmamışdır.

Postsovet məkanında beynəlxalq iqtisadi ticarət münasibətləri və nəzəriyyələri ilə bağlı problemlər N.A.Volqina, A.S.Bulatov, R.İ.Xasbulatov, N.N.Ustinov, İ.T.Balabanov və s., xarici ölkə alimlərindən A.Smit, C.Keyns, O.Hekşer, N.Kumer, V.Leontyev, P.Kruqman, B.Olin, D.Rikardo və s., İran tədqiqatçı alimlərindən H.Əbrişəmi, M.Behkiş, Dr.Qərəbaği, P.Səidi, İ.L.Rəzzaqi, M.Səfəri, R.Səadət, A.T.Kələntəri, A.M.Rəhmani, P.K.Zorar və s. elmi əsərlərində öyrənilmişdir.

Azərbaycanda isə A.K.Ələsgərov, Z.Ə.Səmədzadə, R.P.Sultanova, M.X.Meybullayev, İ.A.Kərimli, G.Ə.Gənciyev, Ə.İ.Bayramov, R.T.Həsənov, F.N.İsmayilov, A.M.Məhərrəmov, R.N.Kazimov, N.M.Hümbətov, S.H.Fəxrəddin və başqalarının elmi tədqiqatlarında regional dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlərin bir çox aspektləri, iqtisadi əlaqələrin formalaşması xüsusiyyətləri, bu sahədə müxtəlif iqtisadi məsələlərin həlli öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Qafqaz dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliklərini qazandıqdan sonra İran İslam Respublikası bu ölkələr ilə, xüsusən də Azərbaycanla iqtisadi, ticarət, siyasi, investisiya qoyuluşu və digər istiqamətlərdə münasibətlərini və əlaqələrini daha dərinləşdirmək məqsədi ilə müxtəlif iqtisadi, siyasi və diplomatik səviyyələrdə

yüksək dərəcədə cəhd göstərmişdir.

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, 2010-cu ildən başlayaraq İran və Azərbaycan Respublikaları arasında qarşılıqlı iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və inkişaf perspektivlərinin təmini məsələləri əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Təqdim olunan dissertasiya işində İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında mövcud ticarət və iqtisadi əlaqələri araşdırılmış, bu münasibətlərin inkişaf imkanları perspektivlərini region üzrə ikitərəfli yaxud bir neçə tərəfli iqtisadi ticarət əməkdaşlığı əsasında, EKO və İslam Konfransı Təşkilatı fəaliyyətlərinin təmsilində təsirini və bunlardan necə yararlanmasını, mövcud münasibətləri yüksəltmək imkanlarını və perspektivlərini göstərməyə çalışmışdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi İran və Azərbaycan dövlətləri arasında iqtisadi münasibətlərin və xarici-ticarət əlaqələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında, hər iki dövlət arasında iqtisadi əlaqələrin inkişaf perspektivlərinin təmini yönündə elmi baxımdan əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. İlk növbədə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- qloballaşma proseslərində iqtisadi-ticarət münasibətlərin önəmliyinin və ona aid olan həqiqətlərin öyrənilməsi;
- daha yüksək inkişaf şəraitinə və daha müasir texniki səviyyəyə malik olmayan ölkələrin, o cümlədən İran İslam və Azərbaycan Respublikalarının qloballaşma proseslərində vəziyyətlərinin və vəzifələrinin müəyyən edilməsi;
- iqtisadi-ticarət əlaqələrinə dair nəzəriyyələrin geniş təhlili əsasında onların konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi;
- İran və Azərbaycan dövlətləri arasında xarici ticarət əlaqələrinə təsir edən amillərin aşkara çıxarılaraq qiymətləndirilməsi;
- hər iki dövlət arasında müasir ticarət-iqtisadi inkişaf tendensiyalarının tədqiqi;
- iki dövlət arasında idxal-ixrac əməliyyatlarının genişləndirilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması;
- iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə mane olan problemlərin müəyyənləşdirilməsi;
- strateji əməkdaşlığın genişləndirilməsində dövlətlərin rolunun yüksəldilməsi;

- İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında birgə və müştərək müəssisələrin sayının artırılması ilə yanaşı, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi yönündə ciddi tədbirlərin reallaşdırılması və s.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı kimi müasir iqtisadi inteqrasiya şəraitində İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında

beynəlxalq iqtisadi əlaqələr və onun hər iki dövlətin iqtisadi inkişafına təsiri sahəsində mövcud vəziyyətin araşdırılması təyin edilmişdir. Tədqiqat işinin predmetini isə hər iki dövlət arasında xarici ticarət məsələləri, iqtisadi sahələr üzrə əməkdaşlıq perspektivləri, birgə müəssisələrin yaradılması, müştərək investisiya qoyuluşu və digər ikitərəfli iqtisadi əlaqələr təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası - Azərbaycan və İran dövlətlərinin xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələri sahəsində tanınmış mütəxəssislərin və dünyanın iqtisadi-ticarət sahəsində məşhur alimlərinin elmi əsərləri, iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi xüsusiyyətləri, sahəvi müvafiq qanunvericilik aktları və digər hüquqi normativ sənədlər təşkil edir.

Araşdırma dialektik metodologiya, sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, analitik və statistik təhlil üsulları kimi tədqiqat üsullarının köməyi ilə reallaşdırılmışdır. Tədqiqat işində həm də ekonometrik metodlardan, o cümlədən Kobb-Duqlas xətti regressiya metodundan və ticarət intensivliyi düsturundan, eləcə də statistika modellərindən istifadə etməklə iki ölkə arasında mövcud olan iqtisadi-ticarət əlaqələri araşdırılmış və onları inkişaf etdirməyin müvafiq yolları göstərilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası İran İslam Respublikasının və Azərbaycanın statistika təsisatlarının illik məcmuələri, İran Respublikasının mərkəzi gömrüyünün müzeyi, İranın mərkəzi gömrüyünün nəşr etdirdiyi məəcəllələr, İranın statistika mərkəzi və statistika xüsusiyyətində nəşriyyatları, UNCTAD təşkilatının illik raportları, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin statistik göstəriciləri, iki dövlət arasında imzalanmış sənədlər toplusu, EKO bülleteni, araşdırmaya aid müxtəlif metodik göstərişlər, internet resurslarından əldə olunmuş məlumatlar təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işində irəli sürülən elmi yeniliklər aşağıdakı istiqamətlər üzrə təyin olunmuşdur:

- İran və Azərbaycan dövlətləri arasında xarici-iqtisadi əlaqələrin inkişafı və hərtərəfli iqtisadi-ticarət əməkdaşlığının artırılmasında müvafiq nəzəriyyə və konsepsiyalardan irəli gələn müddəalardan, eləcə də beynəlxalq təcrübədən istifadə imkanları müəyyən olunmuşdur;
- İran İslam və Azərbaycan Respublikalarının regional dövlətlərlə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir ;
- İran və Azərbaycan dövlətləri arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrinə mane olan əsas səbəblər aşkar edilmiş və onların aradan qaldırılması yolları göstərilmişdir;
- hər iki dövlətin milli iqtisadiyyatlarının ayrı-ayrı sahələri üzrə ticarət-iqtisadi əlaqələrin dinamikası və müasir vəziyyətinin təhlili əsasında onların potensial imkanları qiymətləndirilmişdir;
- İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında xarici ticarətin intensivliyinin iqtisadi-riyazi təhlili aparılmış və nəticələri qiymətləndirilmişdir;

- İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında xarici ticarətin regional iqtisadi əməkdaşlıq çərçivəsində daha da genişləndirilməsi zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- İran və Azərbaycan arasında ikitərəfli qarşılıqlı investisiya qoyuluşu istiqamətlərində mövcud potensiallardan effektiv istifadə yollarını əhatə edən təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın təcrübə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müasir iqtisadi integrasiya şəraitində yaranmış problemlərin araşdırılması, onların yaranma səbəblərinin öyrənilməsi problemlərin aradan qaldırılması yönündə davamlı tədbirlərin reallaşdırılmasına səbəb olacaqdır. Araşdırma nəticəsində əldə olunmuş nəticə və təkliflər İran və Azərbaycan dövlətləri arasında beynəlxalq ticarət iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsinə imkan verə bilər. Tədqiqat işinin əsas nəticələri ikitərəfli əlaqələrin tənzimlənməsinə dair tədbirlərdə istifadə oluna bilər. Alınmış nəticə və təkliflər, ümumi mülahizələr ikitərəfli əlaqələrin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı hazırlanan qanun və qərarlarda, elmi-tədqiqat işlərində, ali məktəblərdə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiya işində əldə olunmuş nəticələr, eləcə də irəli sürülmüş təklif və tövsiyələr elmi məqalə və tezislər şəklində İran İslam Respublikasının, eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının elmi-praktik konfranslarında, elmi jurnallarda məruzə olunmuş, bəyənilmiş və nəşr edilmişdir.

Çap olunmuş əsərlər. Son illər ərzində dissertasiya işinin əsas məzmununu əhatə edən doqquz məqalə və tezislər nəşr olunmuşdur

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarət olmaqla 149 səhifə həcmindədir. İşdə 19 cədvəl və 16 şəkil vardır. Tədqiqat zamanı istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı azərbaycan, fars, rus və ingilis dilində 133 sayda mənbədən ibarətdir.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I Fəsil: Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafının nəzəri və metodoloji əsasları

1.1. İqtisadi inkişafda xarici-iqtisadi əlaqələrin rolu və elmi-nəzəri əsasları

1.2. İqtisadi integrasiya şəraitində xarici-iqtisadi əlaqələrin inkişafına təsir edən əsas amillər

1.3. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafında müasir informasiya texnologiyalarının rolunun artırılması məsələləri

II fəsil: İran İslam və Azərbaycan Respublikalarının regional dövlətlərlə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin müasir vəziyyətinin tədqiqi və onlar ara-

sında iqtisadi əlaqələrin mövcud imkanlarının qiymətləndirilməsi

2.1. İran İslam Respublikasının müasir iqtisadi vəziyyəti və iqtisadi əlaqələrin inkişaf təmayülləri

2.2. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrin müasir vəziyyətinin tədqiqi

2.3. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında iqtisadi əlaqələrin mövcud imkanlarının qiymətləndirilməsi

III Fəsil: İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri və inkişaf perspektivləri

3.1. İqtisadi və xarici ticarət əlaqələrin iqtisadi effektivliyinin təmin edilməsinin prioritet istiqamətləri

3.2. İran və Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi perspektivləri

3.3. Regional iqtisadi əməkdaşlıq çərçivəsində İran və Azərbaycan dövlətləri arasında iqtisadi ticarət əməkdaşlığının artırılması

3.4. İran və Azərbaycan arasında ikitərəfli qarşılıqlı investisiya qoyuluşu üzrə mövcud potensiallardan effektiv istifadə yolları

Nəticə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

1. Xarici-iqtisadi əlaqələrin inkişafının nəzəri və metodoloji əsaslarının tədqiqi.

Xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi, texnoloji, siyasi və iqtisadi dəyişikliklər, özəlliklə keçən əsrin sonunda meydana çıxan və getdikcə sürətlənən qloballaşma prosesləri, beynəlxalq bazarlar üzrə fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayının, həmçinin onların fəaliyyət həcmələrinin çoxalması və digər amillər dünya üzrə xarici ticarətin yüksək inkişafına səbəb olmuşdur.

Aydınndır ki, bütün ölkələrin iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi hesab olunur. Xüsusən indiki dövrdə qarşılıqlı birliklərin, yaxud dünyəvi bir ölkənin yaradılmasına doğru yüksək sürətli fəaliyyət davam etməkdədir ki, bu da qloballaşma prosesləri ilə tanınmışdır. Dünya iqtisadiyyatının indiki şəraitindən asılı olaraq hal-hazırda heç bir ölkə dünya iqtisadiyyatından asılı olmadan və təkbaşına iqtisadi inkişafa nail ola bilməz. Çünki hər bir ölkənin iqtisadiyyatı, sənayesi, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələri, əhəlisinin sosial vəziyyəti, gəlirləri və məişət durumu xeyli dərəcədə xarici-iqtisadi əlaqələrdən və xarici ticarətin dövrüyəsindən asılıdır. Hansı dövlət ki, xalqının maddi və sosial rifahının yüksəlməsi üçün çalışır, o, bunu həmişə xarici əlaqələrin genişlənməsində axtarır. Təsədüfi deyildir ki, bütün dünya iqtisadiyyatı və

bəşər övladı tarix boyu iqtisadi və xarici əlaqələrdən, elmi, texniki, texnoloji və s. əlaqələrdən bəhrələnməmişlər.

İxtisaslaşmadan, əmək bölgüsü proseslərindən və şəraitlərdən, bir sözlə, öz nisbi üstünlüklərini reallaşdırmaqdan məhrum olduqda, ölkələr iqtisadi itkilərə məruz qalırlar. Beynəlxalq əmək bölgüsündən qarşılıqlı şəkildə bəhrələnmək üçün İran və Azərbaycanın həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli ərazi integrasiyalarında iştirakının hələ də istifadə olunmamış imkanları vardır ki, bunların da reallaşması həm önəmlidir, həm də perspektivlidir.

Hal-hazırda beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrindən asılı olaraq, hər bir ölkə o əmtəələri istehsal edəcəkdir ki, digər ölkələr ilə müqayisədə ən az məsəriflə və yüksək keyfiyyətlə istehsal edəcəyi mümkün olsun. Yəni dünya miqyasında müəyyən ölkələr, müəyyən keyfiyyətdə və ucuz başa gələn əmtəələri istehsal etməklə, istehsalı baha başa gələn əmtəələri idxal edirlər. Əlbəttə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət sadəcə əmtəələrin mübadiləsini təmin etmir, bəlkə belə demək olar ki, xarici ticarət ictimai, siyasi, ideoloji və mədəni faydanı təmin etmək üçün ən mühüm faktordur.

Aparılan tədqiqatlara və müşahidələrə əsasən coğrafi, təbii-iqlim və iqtisadi şəraitlər baxımından Azərbaycan Respublikası əlverişli potensiala malikdir ki, bu da Azərbaycanın xarici ticarət və iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində çox önəmli rol oynamaqdadır. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası keçmiş Sovetlər İttifaqından ayrılaraq, öz müqəddəs müstəqilliyini bərpa etsə də, digər inkişaf etmiş ölkələr ilə müqayisədə bazar tənzimlənməsi sahəsində hələlik uzunmüddətli təcrübəyə malik deyil. Xarici ticarət və iqtisadi əlaqələr iqtisadi və siyasi strategiyalara çevrilməklə, daxili bazarların tənzimlənməsində önəmli rol oynamalıdır. Ona görə ölkənin daxili bazarlarını tənzimləmək üçün bu tənzimləmənin beynəlxalq vəziyyət ilə əlaqələndirilməsi, ticarət və iqtisadi strategiyalar üzrə proqram xarakterli qərarların hazırlanması vacibdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici-iqtisadi əlaqələrin inkişafını şərtləndirən əsas amillər ölkələr arasında təbii resursların, iş qüvvələrinin, texniki vasitələrin, elmi-texniki potensialın, əsas və dövrüyyə kapitalının qeyri-bərabər bölgüsüdür. Xarici-iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi təbii, həm qeyd olunan amillərdən asılı olmaqla bərabər, həm sosial, milli, maddi və mənavi şəraitlərdən də asılıdır. Əlbəttə, xarici-iqtisadi əlaqələrin ən önəmli xüsusiyyəti bir tərəfdən, əmtəələrin, xidmətlərin və istehsal amillərinin mübadiləsi, ikinci tərəfdən də beynəlxalq təşkilatların və ölkələrin çoxtərəfli əməkdaşlığı ilə müəyyən olunur. Bununla belə, beynəlxalq iqtisadi münasibətləri və əlaqələri inkişaf prosesinə təsiretmə xüsusiyyətlərinə görə nəzərə almaq lazımdır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- mütəlq və nisbi üstünlüklərin nəzərə alınması;

- istehsal amillərinin ucuz, asan və zəngin olması şərtləri ilə əldə olunması;

- dünya üzrə əlaqələrin genişlənməsi və formalaşması sahəsində üstünlüyün və elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etdirilməsi;

- nəqliyyat sahəsinin genişləndirilməsi və bu sahədə olan elmi-texniki üstünlüyün və inkişafın təmin edilməsi;

- xarici investisiya qoyuluşunun üstünlüyündən və xarici investisiya mənbələrinin cəlb edilməsi imkanlarından yararlanması;

- dünya ölkələri üzrə iqtisadi-ticarət birlikləri və həmkarlıqları sahəsində müqavilələrin bağlanması və fəaliyyətlərinin çoxalması;

- beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayının artırılması və fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi;

- istehsal üsullarını və keyfiyyətlərini beynəlxalq şəraitin tələblərinə uyğunlaşdırılması;

- dünya ticarət təşkilatının (WTO) fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə bağlı şərtlərin nəzərə alınması;

- birbaşa xarici müstəqil investisiya qoyuluşunun inkişafı və genişləndirilməsi;

- dünya ölkələri arasında iqtisadi asılılığın artırılması;

- indiki dövrdə beynəlxalq iqtisadi qaydaların dəyişilməsi;

- beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mahiyyəti və məzmununu ifadə edən mühüm iqtisadi kateqoriya kimi beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi;

- ölkələr arasında təbii sərvətlərin paylaşmasında mövcud olan fərqlərin nəzərə alınması.

2. İran İslam və Azərbaycan Respublikalarının regional dövlətlərlə ticarət-iqtisadi əlaqələrinin əsas xüsusiyyətlərinin tədqiqi.

İran ölkəsi dünyanın zəngin yeraltı sərvətlərinə, xüsusən neft və qaz yataqlarına malik olan ölkələrindən hesab olunur. İran Orta Şərqdə və dünyanın üç böyük və önəmli qitəsi, yəni Avropa, Asiya, Afrika qitələrinin kəsişməsində yerləşmişdir. Cənub tərəfdən dəniz və körfəzlər vasitəsi ilə beynəlxalq su yollarına, okeanlara azad çıxış imkanları, şimal tərəfdən isə Xəzər dənizi vasitəsi ilə Avropa ölkələrinə çıxışı vardır. Ancaq İran İslam Respublikasının siyasi-iqtisadi və ticarət siyasətlərini araşdıranda görünür ki, İran siyasətçiləri daxili iqtisadiyyata həddindən artıq önəm verdiklərinə görə xarici iqtisadiyyatın və xarici ticarətin önəmini yaddan çıxarmışlar. Beynəlxalq Statistika təşkilatının verdiyi informasiyalara görə, 1990-1996-cı illər arasında dünyanın xarici ticarətinin həcmi 6897 milyard ABŞ dollarından 10666,8 milyard ABŞ dollarına qədər çoxalmışdır ki, bu da 54% artım deməkdir. Eyni zamanda İranın xarici ticarətinin həcmi 35208 milyon ABŞ dollarından 35644 milyon ABŞ dollarına qədər çoxalmışdır ki, bu da təqribən 1,2 faiz artım deməkdir.

İranın ticarət fəaliyyətlərində geri qalmasını göstərmək üçün aşağıda təqdim olunan informasiyalara nəzər salmaq lazımdır.

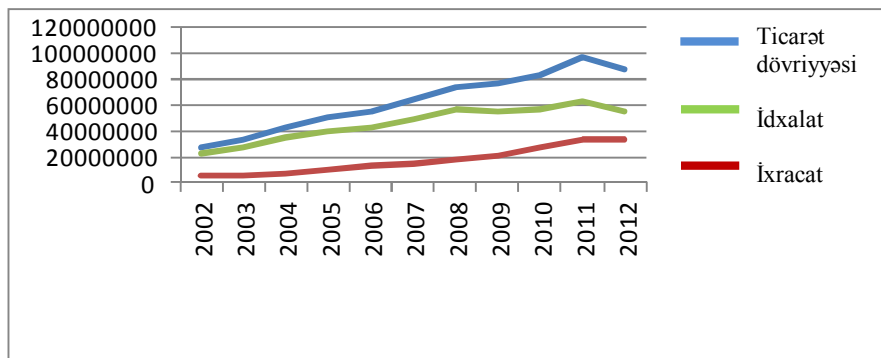
Cədvəl 1

İranın xarici ticarətinin real dinamikası

İllər	1995-1999	2000-2004	2005-2008	2008
Mallar və xidmətlərin ticarətində real inkişaf (%)	-1.1	10.2	4.7	4.3
İxrac	-2.1	3.7	3.9	0.8
İdxal	0.9	17.3	5.3	7
Mallar	-5.5	14.5	10.6	-0.1
Xidmətlər	-4.6	40.5	15.7	11.7
Mallar və xidmətlər üzrə nominal artım(%)	2.4	26.6	23	27
İxrac	5.5	29	26.7	29.8
İdxal	0.5	24.9	17.2	21.7

Mənbələr : World Bank and UNCTAD

1 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, İranın 1995-1999-cu illər arasında əmtəə və xidmətlərin xarici ticarətinin dinamikası mənfi olsa da, zaman ötdükcə bu göstərici sürətlə çoxalmış və 10,2 faizə və sonra normallaşaraq 4,7 faizə çatmışdır. Ancaq ümumən bu, beynəlxalq ticarət səviyyəsindən aşağı olmuşdur. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş illərdə İran dövləti xarici ticarətin inkişafında müəyyən irəliləyişə nail olsa da, iqtisadi şəraitlərdən asılı olaraq mümkün olduğu qədər müsbət nəticələrə baxmayaraq, heç bir zaman dünya ticarətində ciddi paya malik olmamışdır.

1 sayılı qrafikdən göründüyü kimi, İran İslam Respublikasının idxalının həcmi ixracının həcmilə müqayisədə 4 dəfə daha çox olmuşdur, buna görə də İranın xarici ticarətinin balansı həmişə yüksək səviyyədə mənfi olmuşdur (neft və yanacaq ixracı nəzərdə alınmadan).

Həmçinin İranın Mərkəzi Gömrük Komitəsinin və Dünya Bankının verdiyi məlumatlara əsasən 2002-2012 illər arasında İranın böyük ticarət tərəfdaşları ortaqlar şəklində aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: İxracat sahəsində Çin 19%, Yaponiya 15%, Türkiyə 7% və İtaliya 5% təşkil etmişdir. İdxalat sahəsində isə, Çin 13%, Ərəb Əmirlikləri 10%, Almaniya 9%, Cənubi Koreya 6% və Rusiya 6% olmuşdur. İndi isə zaman ötdükcə bu nisbət və faizlər dəyişərək, İranın bazarlarından Çin, İraq, Ərəb Əmirlikləri və Hindistanın bazarlarında paylarını çoxaltmışdır.

Son illərdə İranın ixracında Çin dövlətinin də payı və xüsusi çəkisi çoxalmışdır. Statistikanın məlumatlarına görə, 2002-ci ildən 2007-ci ilə kimi İranın ixracatı, Çin dövlətinə ilbəlil azalmadan, mütəmadi şəkildə çoxalmışdır və 2007-ci ildə İran ixracatının həcmi Çin ölkəsinə 1243,5 mln ABŞ dollarından çox olmuşdur ki, bu rəqəm İranın ixracatının 8,12 faizini təşkil etmiş və beləliklə 2007-ci ildə Çin, ixracat üzrə İranın xarici ticarət tərəfdaşları üzrə 3-cü yerdə və 2012-ci ildə 17 faiz ilə birinci yerdə yerləşmişdir. İranın ixracatı Çin bazarlarına 10 il ərzində (2002-2012-ci illər arasında) faiz baxımından təxminən 3 dəfə çoxalmışdır. Eyni zamanda Çin ölkəsinin yeri İranın ixracatı üzrə ticarət tərəfdaşları içərisində 6-cı yerdən birinci yerə yetişmişdir.

Statistik məlumatlara görə Hindistan bazarında İranın ixrac imkanları üçün önəmli şərait yaranmışdır. İranın ixracı Hindistan bazarları üzrə inkişaf etmişdir. Belə ki, Hindistan bazarları 2002-2010-cu illər arasında İranın ixrac fəaliyyəti üçün önəmli bazarlardan birinə çevrilmişdir. 2002-ci ilin məlumatlarına görə, İran ixracının əsas bazarları sıra ilə Dubay, Almaniya, Azərbaycan, Yaponiya, İraq və Çinə mənsub olmuşdur. Bu tərtibat 2010-cu ildə Çin, İraq, Dubay, Hindistan, Əfqanıstan, Türkiyə, Pakistan və Yaponiyaya mənsub olmuşdur.

İranın ixracatının xüsusi çəkisi və yeri Azərbaycan bazarında ilbəlil azalmışdır. Belə ki, Azərbaycanın yeri İranın ixracatı üzrə tərəfdaşları arasında 2002-ci ildə 3-cü, 2007-ci ildə isə 12-ci və 2010-cu ildə 15-ci və 2012-ci ildə 9-cu yerdə yerləşmişdir. İranın Azərbaycan bazarlarına ixracatının həcmi 2002-ci ildə 250,1 mln ABŞ dolları olmuşdur. 2003-cü ildə bu rəqəm çoxalaraq 307,4 mln dollara çatmış, 2004-cü ildə isə 265,4 mln dollara qədər azalmışdır. Bu prosesin davamında İranın Azərbaycan bazarlarına ixracı çoxalmış və 2006-cı ildə 371,3 mln dollar olmuşdur. 2007-ci ildən yenidən azalaraq, 349,9 mln dollara düşmüşdür ki, bu rəqəm 2012-ci ildə 504 dollar olmuşdur. İranın mərkəzi gömrüyünün verdiyi statistik məlumatlara istinadən,

İranın Azərbaycan bazarlarına ixracı 2010-cu ildə 381,1 mln dollara çatmışdır. Ancaq faiz baxımından, İranın ixracatının faizi Azərbaycan bazarlarına 2002-ci ildən bəri mütəmadi şəkildə azalmışdır. Belə ki, 2002-ci ildə 5,43 faizdən 2010-cu ildə 1,52 faizə və 2012-ci ildə 1,5 faizə düşmüşdür. Yəni Azərbaycan bazarlarına İranın ixracatının payı 10 il ərzində təxminən 4 dəfə azalmışdır. Bu verilən izahatları 3-cü qrafikdə daha aydın göstərmişik.

Azərbaycan Respublikasında isə Sovet İttifaqı dağıldandan sonra, yeni müstəqillik qazanan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında uzun illər boyu formalaşmış siyasi, iqtisadi, ictimai münasibətlər, iqtisadi və ticarət əlaqələri tamamilə pozulub aradan getmiş, təhlükəsizlik vəziyyəti zəifləmiş yaxud tamamilən pozulmuşdur. Nəticədə istehsal dayanmış, fabriklər və sənaye mərkəzləri dağılmışdır. Tələbatların ödənilməsinə imkanların olmaması və digər qeyri sabit iqtisadi və ictimai şəraitlər, yeni müstəqillik qazanan ölkələr və onların əhalilərini böyük çətinliklər və müxtəlif problemlər ilə qarşılaşdırmışdır. Ancaq 2-ci cədvəldə göstəriləyi kimi, Azərbaycan Respublikası aparılan düzgün islahatlar nəticəsində çox qısa müddətdə, iqtisadiyyatını münasib və yaxşı iqtisadi inkişafa çatdırmasını bacarmışdır. Cədvəldən gördüyümüz kimi, Azərbaycanda ÜDM-nin həcmi 2000-ci ildə 5273 milyon ABŞ dollarından 2013-cü ildə 73560,5 milyon ABŞ dollarına çatmışdır.

Cədvəl 2

Azərbaycanın ÜDM-nin dəyişmə dinamikası və Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi

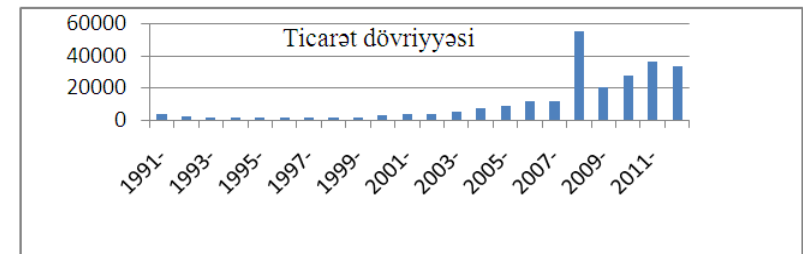
(mln ABŞ dolları ilə)

İllər	ÜDM		Xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi	İdxal həcmi	İxrac həcmi	Balans həcmi
	Cəmi	İllik dinamikası				
1991	703,1		4002.2	1881.3	2121	239.7
1992	1309,8	86	2423.8	939.9	1484	544.1
1993	1326,3	1.3	1353.5	628.8	724.7	96
1994	1629,3	22.8	1430.6	777.9	652.7	-125.2
1995	2415,2	48.2	1304.9	667.7	637.2	-30.5
1996	3180	31.7	1591.9	960.6	631.2	-329.4
1997	3960	24.5	1575.7	794.3	781.3	-13
1998	4446,4	12.3	1682.6	1076.5	606.2	-470.3
1999	4584	3.1	1965.6	1035.9	929.7	-106.2
2000	5273	15	2917.3	1172.1	1745.2	573.1
2001	5708	8.2	3745.3	1431.1	2314.2	883.1
2002	6236	19.7	3832.9	1665.5	2167.4	501.9

2003	7276	16.7	5216.6	2626.2	2590.4	-35.8
2004	8680	19.3	7131.3	3515.9	3615.4	99.6
2005	13239	52.5	8558.4	4211.2	4347.2	135.9
2006	20983	58.5	11639.8	5267.6	6372.2	1104.5
2007	33050	57.5	11766.9	5708.6	6058.3	349.7
2008	48853	47.8	54919.7	7163.5	47756.2	40592.8
2009	44297	-9.3	20818.2	6119.7	14698.5	8578.8
2010	52909	19.4	27924.1	6599.3	21324.8	14725.5
2011	65952	24.7	36326.9	9756	26570,9	16995
2012	68731	4.2	33560.8	9652.8	23908	14253
2013	73560,5	5,8	34687,9	10712,5	23975,4	13262,9

Mənbələr: 1. UNCTAD handbook. 2. www.azstat.org

Cədvəl 2-nin məlumatlarından göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası öz müqəddəs müstəqilliyini qazanan zamandan iqtisadiyyatının ənənə və inkişafı üçün diqqət göstərmişdir. Ancaq müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan Respublikası ÜDM-in həcmi baxımından ilbəl çoxalsa da, ÜDM-in illik dinamikası, 1999-cu ilə kimi azalmışdır. Aparılan islahatların nəticəsində iqtisadi, ictimai, siyasi və bazar şəraitlərinin nizamlanması səbəbindən 1999-cu ildən sonra Azərbaycan Respublikasının ÜDM-nin dinamikası çoxalmağa başlamışdır. Bu şərait 2008-ci ilə kimi sürətlə davam etmiş və neftin istehsal və ixracatının sayəsində zirvəyə çatmışdır. Qrafiklərdən gördüyümüz kimi, Azərbaycan Respublikasının ÜDM-i 1991-2003-cü illər arasında az miqdarda çoxalsa da, ancaq artımı o qədər də gözə gəlirli olmamışdır. Lakin 2003-cü ildən başlayaraq artım sürəti çoxalmışdır. Yəni Azərbaycan Respublikasının ÜDM-i 10 il ərzində 10 qat çoxalmışdır. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası həmin illərdə iqtisadi ənənə və inkişaf baxımından, həmçinin bazar islahatları üçün bütün dünya ölkələri arasında birinci yerdə yerləşmişdir.

Qra

fik 2. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət həcmnin dinamikası, (mln ABŞ dolları ilə)

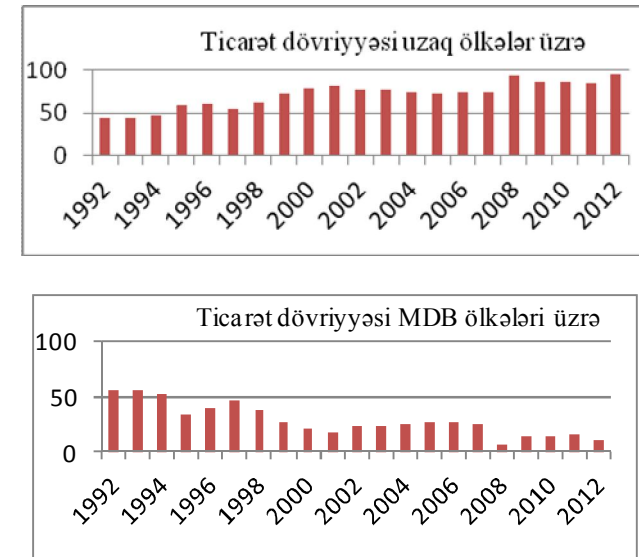
Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi 1991-ci ildən 1998-ci ilə kimi

azalmışdır. 2-ci qrafikin göstəricilərinə görə, Azərbaycanın xarici ticarətinin bu dövrdə azalmasının əsas səbəbi ixracın azalmasından asılı olmuşdur. Çünki Azərbaycan o dövrdə neftin istehsalına və ixracına geniş şəkildə nail olmadığından gəliri sadəcə çox az miqdarda olan əmtəə və xidmətlərin ixracından ibarət olmuş, lakin 1999-cu ildən başlayaraq çoxalaraq 2008-ci ildə zirvəyə çatmışdır. 2008-ci ildən Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi yenidən azalaraq, 2009-cu ildə 20818,2 milyon dollara düşmüşdür. 2009 -cu ildən sonra yenidən normal əənəvi inkişaf şəraitinə nail olunmuşdur. 2010-cu ildə 52909, 2011-ci ildə 65952 və 2012-ci ildə 68731 mln ABŞ dollarına çatmışdır. Xarici ticarətin inkişafının dinamikasının və meyllərinin kompleks tədqiqində ixrac-idxal fəaliyyətlərinin coğrafi strukturunun araşdırılması da maraqlı olar. Bu məsələyə diqqət etmək üçün Azərbaycanın xarici ticarətinin meyllərini nəzərdən keçirək.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə xarici ticarət təmayülləri də dərin dəyişikliklər ilə qarşılaşmışdır. Yəni, respublikanın xarici ticarəti həm bazarlarının genişləndirməsi, həm də xarici ticarətinin təmayüllərinin coğrafiyası baxımından böyük dəyişikliklərə və inkişafa məruz qalmışdır.

Aşağıda verilmiş 3-cü qrafiklərdən aydın görünür ki, Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi 1992-2012-cu illər arasında MDB ölkələrindən azalmış və əksinə, eyni zamanda uzaq ölkələrə çoxalmışdır. Belə ki, Azərbaycanın 1992-ci ildə xarici ticarətinin 55 faizi MDB ölkələrinin payına düşmüşdür. Ancaq zaman keçdikcə Azərbaycanın xarici ticarətin əənə və inkişafının çox faizini uzaq ölkələrlə ticarəti təşkil etmişdir. Buna görə Azərbaycanın xarici ticarətinin xüsusi çəkisi MDB ölkələrindən mütəmadi azalmış və 2010-cu ildə 14,4 faizə və 2012-ci ildə 10,8 faizə düşmüş, 2013-cü ildə isə bir qədər artaraq 11,7 faiz təşkil etmişdir.

Əksinə, Azərbaycanın uzaq ölkələrlə xarici ticarətinin həm həcmi, həm də xüsusi çəkisi çoxalmışdır və həcmi baxımından 1992-ci ildə 1087 mln ABŞ dolları olmuşdur. Bu rəqəm 1993-cü ildən sonra ilbəil çoxalıb, 2010-cu ildə 23889,3, 2011-ci ildə 30848, 2012-ci ildə 29931 mln ABŞ dollarına çatmışdır, yəni bu müddətdə təxminən 28 dəfə çoxalmışdır. Bu şəraiti faizlə müqayisə edəndə asanlıqla görə bilirik ki, 1992-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarətinin həcmi 45 faizi uzaq ölkələrlə olmuşdursa, 2010-cu ildə bu göstərici 85,6 faiz və 2012-ci ildə 89,2 faiz, 2013-cü ildə isə 88,3 faiz təşkil etmişdir. Yəni Azərbaycanın xarici ticarətinin meylləri zaman ötdükcə (1991-ci ildən 2012-cu illər arasında) uzaq ölkələrə sarı daha çox dəyişmişdir.

Qrafik 3. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi həcmi dəyişmə dinamikası, (%-lə)

3. İran və Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinə mane olan əsas səbəblərin və onların aradan qaldırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi.

Hal-hazırda ölkələr istehsal, ticarət və iqtisadiyyat üzrə dünya səviyyəsində ixtisaslaşdıqca, ölkələr arasında əmək bölgüsü məsələsi meydana gəldikcə ixracatın və onun dinamik artımının rolu ölkələrin inkişafında daha aydın görünür. Ən azından bu səbəblərdən asılı olaraq dünya üzrə bütün ölkələr çalışır ki, beynəlxalq bazarlarda özlərinə üstün mövqe tutsunlar və dünya bazarlarında paylarını kəsb etsinlər. Ancaq bu mübarizə meydanlarında çox ölkələr özlərinə aid olan mövqeni qazana bilməmişlər (o cümlədən, İran və Azərbaycan) və əksinə bir neçə ölkələr, o cümlədən inkişaf etmiş və texniki əənəyə malik olan ölkələr beynəlxalq bazarlardan öz paylarından daha çox qazana bilməmişlər. Buna səbəb olan amillərdən ən önəmlisi neft və neftdən istehsal olunan məhsulların, özəlliklə xam məhsulların və yanacağın ixracı və bu sahədə gəlir həcmi çoxalması olmuşdur ki, bu da İran və Azərbaycan Respublikaları və bu şəraitdə olan digər ölkələrin qeyri-neft sektorunun məhsullarının və xidmətlərinin istehsalına, keyfiyyətinə və ixracına mənfi təsir göstərmişdir.

İkinci önəmli amil İrandan ixrac olunan məhsulların xarici istehsalçıların və beynəlxalq bazarların tələbatlarına uyğun olmamasıdır ki, bu da İranın ixracatının inkişafına əks təsir göstərmiş və bu zəmində bir maneə kimi tanınmışdır.

İranın, hətta regionun ticarət əlaqələrinin ənənə və inkişafına əks təsir göstərən başqa bir amil, gömrük maneələri, xarici ticarət qanunlarının və sərəncamlarının şəffaflığının olmamasıdır, region ölkələri arasında gömrük tariflərinin və vergilərinin yuxarı olmasıdır.

Region ölkələri arasında, habelə İran və Azərbaycan Respublikaları arasında xarici ticarət döviyyəsinin az olmasına səbəb olan ayrı bir iqtisadi və önəmli amil budur ki, region ölkələrinin iqtisadiyyatları bəzi sahələrdə bir-biri ilə paralel şəraitindədir. Yəni region ölkələrində hakim olan iqtisadiyyat şəraitləri bir-birini, əlbəttə müəyyən zamanətlərdə təkmilləşdirə bilmir. Region dövlətləri bu problemin həlli üçün mütləq iqtisadi və ticarət siyasətlərini əmək bölgüsü sistemlərinə uyğun planlaşdırmalıdır.

Bir sıra siyasi problemlərə görə İran dövlətinin xarici siyasətləri dünyanın güclü dövlətləri və güclü iqtisadyyatları ilə bir neçə zamandır ki, təlaşlı olmuşdur. İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında ticarətin artırılmasına müsbət təsir göstərə bilən amillərdən biri İranın səmərəli xarici siyasəti və diplomatik fəaliyyətinin aparılmasıdır.

İndiki zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatı mövcud ənənə üzrə inkişaf etsə də, səmərəli hesab oluna bilməz. Çünki təhlillər göstərir ki, müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı neft məhsullarının ixracatından mühüm dərəcədə asılıdır.

Azərbaycan Respublikasının çox önəmli olan potensialı və üstünlüyü vardır. O da neft və neftdən istehsal olunan məhsulların bölgüsü deməkdir. Azərbaycan Respublikası tədricən neftin xam şəkildə ixracat edilməsini dayandırmalıdır. Bəlkə Azərbaycan xam neft və qaz istehsalını, bunlardan hazırlanmış son məhsullara, əmtəələrə çevirməli və beləliklə də daxili sənayesinə, istehsalatına yeni keyfiyyətlərdən yanaşmalıdır.

Müəyyən bir amil digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da xarici ticarətin və ixracatın inkişafında önəmli rol oynayır. Azərbaycanda istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yüksək olması və xarici bazarların, yaxud məqsəd bazarlarının tələbatlarına uyğun olması mühüm şərtidir. Yəni Azərbaycan dövləti ixrac sahəsində ölkələrin təcrübələrindən bəhrələnməklə və ixrac məqsədi ilə istehsal olunan malları beynəlxalq tələbatlarına uyğun və hətta sırf ixrac məqsədi ilə istehsal etməli olduğunu mütləq kimi qəbul etməlidir.

İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikasının arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin artırılmasının bir yolu da neft və qaz sahəsində

əməkdaşlıqları ola bilər. Azərbaycan İran ölkəsinin vasitəsi ilə neft və qaz ixracını Fars körfəzi və habelə, azad okean sularına yetirmək imkanı qazana bilər. Bu əməliyyat həm tranzit, həm də birbaşa nəqliyyat vasitəsi ilə mümkündür.

İran və Azərbaycan arasında iki ölkənin iqtisadi və xarici ticarət əməkdaşlıqlarının artırılmasına səbəb ola bilən vasitə tranzit daşımaları üzrədir.

4. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikasının ticarət əlaqələrinin mövcud imkanlarının qiymətləndirilməsi.

Azərbaycan və İran İslam Respublikaları iqtisadiyyat üzrə bir sıra müştərək və bir-birini təkmilləşdirən münasib əlaqələrə malikdirlər ki, onlardan bəhrələnmə bilirlərsə, çox dərin iqtisadi, ticarət, siyasi, və sair sahələrdə əlaqələr yaratmaq üçün tükənməz imkanları vardır. Çünki bu ölkələr çox keçmiş zamandan, eyni tarixə, eyni dinə, eyni mənəbə, İran əhalisinin yarısından çoxu ilə eyni dilə və münasib və bir-birinə oxşar olan coğrafi mövqeyə malikdirlər. Həmçinin, Cənubi Azərbaycan əhalisinin Şimali Azərbaycanla olan əlaqələri və hörmətləri, Şimali Azərbaycanın Cənubi Azərbaycana olan arzu və istəkləri və iki ölkənin müştərək iqtisadi və ticarət təşkilatlara (o cümlədən, İslam Konfransı Təşkilatı və EKO təşkilatı) üzv olmaları o amillərdəndir ki, iki ölkə bunlardan bəhrələnməklə, ticarət əlaqələri qurmağa imkan yarada bilərlər.

Azərbaycan Respublikası müstəqil olan zamandan bəri İran ilə dərin xarici ticarət və iqtisadi əlaqə və münasibətlər qurmuşdur. İran Azərbaycanın əsas iqtisadi və ticarət tərəfdaşına çevrilmişdir. Ona görə də İran 1994-1996-cı illərdə Azərbaycanda idxal üzrə birinci ticarət tərəfdaşı olmuşdur. İran ilə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət üzrə əlaqələrini daha aydın göstərmək məqsədilə 3-cü cədvəlin məlumatlarını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 3

Azərbaycan Respublikası ilə İran arasında ticarət əlaqələrinin həcmi (min ABŞ dolları ilə)

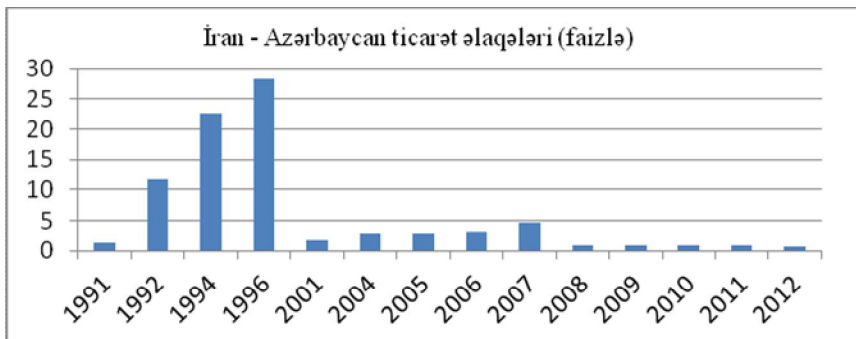
İllər	Ticarətin həcmi	Faizi	Ticarətin balansı
1991	56031.2	1.4	33558
1992	284923.7	11.75	172140.3
1994	324077.6	22.65	190227
1996	292269.9	28.36	159702.1
2001	65070.2	1.7	-46556.4
2004	197555.1	2.77	106142.7
2005	240993.4	2.8	89390
2006	381819	3.3	209984.2
2007	539966.8	4.6	329495.4

2008	452874.8	0.8	258420.4
2009	168740.5	0.8	11403.5
2010	243219.3	0.9	6742.1
2011	305315.2	0.8	-15658
2012	263787.1	0.78	-89102
2013	281029,7	0,65	-134334,9

Mənbələr: 1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri 2014;

2. www.azstat.org

Cədvəldən göründüyü kimi İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin həcmi 1991-ci ildən 1996-cı ilə kimi davamlı şəkildə çoxalmışdır. Bu xarici ticarət əlaqələrinin çoxalması səbəbindən iki ölkə arasında ticarətin həcmi 28,36 faizə kimi çoxalmışdır. Bu rəqəm Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin 1/4-dən çoxunun İran ilə xarici ticarət əlaqələri təşkil etdiyini göstərir.

Qrafik 4. Azərbaycanla İran İslam Respublikası arasında xarici ticarət əlaqələri

Qrafikdə gördüyümüz kimi, Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikası ilə xarici ticarətinin xüsusi çəkisi 1991-ci ildən 1996-cı ilə kimi yüksək vəziyyətdə inkişaf etmiş və 1.4 faizdən 28.36 faizə kimi artmışdır. Ancaq 1996 -cı ildən bu göstərici azalmış və 1997-ci ildə 1,7 faizə düşmüşdür. 1997-ci ildən sonra yenidən yavaş-yavaş artaraq 2008-ci ildə 4,6 faizə qədər çoxalmışdır. 2008-ci ildən sonra yenidən azalmağa başlamış, 2010-cu ildə 0,9 faizə və 2012-ci ildə yenidən azalıb 0,78 faizə, 2013-cü ildə isə 0,65 faizə düşmüşdür.

Azərbaycan Respublikasının idxalatı İrandan, həm həcm, eləcə də faiz baxımından, 1991-1996-cı illərdə artmışdır, yəni 1991-ci ildə 26,3 mln ABŞ dollarından 1996-cı ildə 66,3 mln dollara yetişmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanın idxalatının xüsusi çəkisi də İran İslam Respublikasından 1,4 faizdən 6,9 faizə çoxalmışdır. Ancaq 1996-cı ildən 2012-cü ilə kimi Azərbaycan idxalatının həcmi 118 mln ABŞ dollarına qədər artmışdır. Lakin İrandan Azərbaycan Respublikasının idxalatının xüsusi çəkisi 6,9 faizdən 1,8 faizə qədər azalmışdır. Bu proses belə bir məsələdən xəbər verir ki, Azərbaycan Respublikasının İrandan idxal etməyə rəğbəti getdikdə azalmış, hərçənd 2012-cü ticarət əlaqələrinin yaxşılaşması şəraiti statistik rəqəmlərlə müşahidə olunmaqdadır.

İxracat baxımından belə görünür ki, Azərbaycan Respublikasının İrana ixracatı 1991-ci ildə 29,7 mln ABŞ dolları olmuşdur. Bu rəqəm Azərbaycanın ixracatının 1,4 faizini təşkil etmişdir. 1996-cı ildə İran ölkəsinə Azərbaycan Respublikasının ixracatı 225,9 mln dollar olmuşdur ki, təxminən 5 il ərzində 7,6 dəfə çoxalmışdır. Eyni zamanda Azərbaycanın ixracatının xüsusi çəkisi İrana 1,4 faizdən 35,8 faizə çoxalmışdır.

İdxalat baxımından da vəziyyət eyni cür olmuşdur. Yəni İran İslam Respublikasının bazarlarından Azərbaycan Respublikasının idxalatı 1991-ci ildən, həm həcm, həm də xüsusi çəkisi 1996-cı ilə kimi çoxalmağa başlamış və ondan sonra yenidən azalmışdır.

İranın mərkəzi gömrük təşkilatının verdiyi statistikaya görə 2003-cü ildə İranın ixracatı Azərbaycan Respublikasına 250,1 mln ABŞ dolları olmuşdur ki, bu rəqəm İran ixracatının (neft və neft məhsullarını nəzərə almayaraq) 5,43 faizini təşkil etmişdir. Bu rəqəm 2004-cü ildə 307,4 mln dollara qədər çoxalmışdır. Ancaq xüsusi çəki baxımından 5,15 faizə qədər azalmışdır. 2005-ci ildə İranın ixracatı Azərbaycan bazarlarına həm rəqəm və həm də xüsusi çəki baxımından azalmışdır və 256,2 mln dollar və ya 3,7 faizə düşmüşdür.

Bununla belə demək olur ki, İranın Azərbaycan ölkəsinə ixracatı 2002-ci ildən sonra təxminən ilbəil azalıb 2007-ci ildə xüsusi çəkisi İranın

cəmi ixracatında (neft məhsullarını nəzərə almayaraq) 2,9 faizə və 2010-cu ildə 1,56 faizə düşmüşdür. Ancaq Azərbaycan Respublikasından İranın idxalatı, ilbəlil çoxalmışdır. İranın mərkəzi gömrüyünün verdiyi statistikaya görə 2002-ci ildə İranın idxalatı, Azərbaycan Respublikasından 25,3 mln dollar olmuşdur ki, bu rəqəm 2007-ci ildə 322,2 mln dollara qədər çoxalmışdır. Bu müddətdə həcm baxımından idxalı həcmi 1275 faiz, yaxud təxminən 13 dəfə, çoxalmışdır, həmçinin xüsusi çəki baxımından da 0,113 faizdən 0,66 faizə yüksəlmişdir.

Əvvəldə dediyimiz kimi və statistik məlumatlara görə Azərbaycanın idxalının həcmi İran idxalının həcmindən (Azərbaycan ölkəsindən) çox olsa da, ancaq Azərbaycanın idxalında İranın xüsusi çəkisi son illərdə azalmağa başlamışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının idxalının 2002-ci ildə 3,5 faizi, 2003-cü ildə 1,9 faizi, 2004-cü ildə 1,3 faizi, 2005-ci ildə 1,8 faizi, 2007-ci ildə 1,7 faizi, 2008-ci ildə 1,4 faizi, 2009-cu ildə 1,3 faizi və 2010-cu ildə 1,8 faizi, 2011-ci ildə 1,6 faizi və 2012-ci ildə 1,8 faizi İranın payına düşmüşdür. Təhlillərdən görünür ki, İranın payı Azərbaycan Respublikasının bazarlarında ilbəlil azalmışdır.

Ancaq eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının idxalatı ildə orta hesabla 30 faiz çoxaldığı halda, İran ilə ticarət əlaqələri müqayisə olan dövrdə iki dəfədən çox azalmışdır. Bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, İran İslam Respublikası Azərbaycandan ixracat olunan bir çox məhsullar üzrə ən böyük idxalçılardan biridir.

5. İran Azərbaycan xarici ticarət əlaqələrinin intensivliyinin təyini və iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi perspektivi.

Qonşu ölkələr sayılan İran və Azərbaycan müxtəlif iqtisadi, siyasi və ictimai şəraitlərdə yaşayaraq qarşılıqlı əməkdaşlıq edirdilər. Bir sıra səbəblərə görə, o cümlədən eyni təbii-iqlim şəraitlərinə malik olduqlarına görə, onların iqtisadiyyatlarında oxşar cəhətlər vardır. Lakin bu heç də həll oluna bilməyən problem deyil. Belə ki, daha təkmil məhsulların istehsalında üstünlük qazanılması, təbii-iqlim şəraitindən asılı olan potensiallardan istifadə etməklə uğur əldə edilməsi, iki yaxud bir neçə region ölkələri arasında bu əsaslarda mübadilə şəraitinin yaradılması onların arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin inkişafına səbəb olacaqdır.

İki dövlət arasında xarici ticarət əlaqələrinin intensivliyini qiymətləndirmək üçün riyazi və ekonometrik tədqiqat üsullarından bəhrələnmək, iki ölkə arasında 2001-2006-cı illər fasiləsində xarici ticarətin intensivlik indikatorunu müəyyən etmişik. Bu indikator iki dövlətin xarici ticarət üzrə iqtisadi əlaqələrinin səviyyəsini göstərir.

1-ci model

$T_{ij} = (X_{ij} / X_i) / (M_j / (M_w - M_i))$, $\dot{I}$ = İranın iqtisadi göstəriciləri.

J = Azərbaycanın iqtisadi göstəriciləri.

T_{ij} = xarici ticarət intensivliyi, $\dot{I}$ ölkəsindən J ölkəsinə qarşı.

T_{ji} = xarici ticarət intensivliyi, J ölkəsindən $\dot{I}$ ölkəsinə qarşı.

X_{ij} = $\dot{I}$ ölkəsindən J ölkəsinə qarşı ixracatının həcmi.

X_i = $\dot{I}$ ölkəsinin xarici ticarətinin cəmi. M_j = J ölkəsinin idxalatının həcmi.

M_w = bütün dünya idxalatının cəmi. M_i = $\dot{I}$ ölkəsinin idxalatının həcmi.

İran ilə Azərbaycan arasında ticarət intensivliyi qeyd edilən dövrdə vahiddən çox olubdur. Yəni İran İslam və Azərbaycan Respublikası arasında xarici ticarətinin intensivliyi həmin dövrdə qənaətbəxş vəziyyətdə olmuşdur.

Cədvəl 4

İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında xarici ticarət əlaqələrinin intensivliyi

İllər	2001	2002	2003	2004	2005	2006
İR–AZ ixracat indikatoru, T_{ij}	9.94	8.19	4.42	2.72	3.24	3.51
AZ–İR ixracat indikatoru, T_{ji}	2.53	4.5	5.74	10.92	10.61	8.8

Cədvəldə görüldüyü kimi T_{ij} indikatoru, yaxud İrandan Azərbaycana ixracat məhsullarının ticarət intensivliyi indikatoru münasib olsa da zaman ötdükcə azalmışdır. Belə ki, 2001-ci ildə bu göstərici 9,94-dən, 2006-cı ildə 3,51-ə kimi aşağı düşmüşdür. Yəni T_{ij} göstəriciləri 2001-2006-cı illər ərzində 3 dəfə azalmışdır. Ancaq əksinə T_{ji} indikatoru, yaxud Azərbaycandan İran ölkəsinə ixracat məhsullarının ticarət intensivliyi indikatoru ilbəlil çoxalmış və 2001-ci ildəki 2,53-dən 2006-cı ildə 8,8-ə kimi yüksəlmişdir. Yəni altı il ərzində 3 dəfə artım olmuşdur. Bütün bu qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan ilə İran arasında nəinki ticarət sferasında, eyni zamanda istehsal və xidmətlər sferasında hələ istifadə olunacaq çox böyük potensiallar və imkanlar mövcudur. Bu imkanların aşkarlanması və reallaşdırılması xalqlarımız arasındakı uzun illərdən yaranmış dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin yeni mərhələyə keçməsi zərurətlərindən doğur.

6. Regional iqtisadi əməkdaşlıq çərçivəsində İran və Azərbaycan dövlətləri arasında iqtisadi-ticarət əməkdaşlığının artırılması.

Məntəqə üzrə regional əməkdaşlıqlar imkanları təhlil olunubdur. Regional-iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatları ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi, bəzi hallarda isə onların birləşməsi ilə nəticələnən iqtisadi proseslərdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının EKO təşkilatı ilə xarici ticarət əlaqələrinin intensivliliyi isə daha yüksək olmuşdur. EKO təşkilatı 1954-cü ildə yaransa da, 1984-cü ilə qədər öz hədəfinə uyğun münasib və müsbət fəaliyyət göstərə bilməmişdir. Bir

sıra fəaliyyətlərdən sonra 1989-cu ildə birinci tarif komitəsinin iclası Teh-randa təşkil edildi və ticarətin üzvlər arasında asanlaşması üçün birinci ad-dım atılmışdır. Buna görə də modeldə biz əməkdaşlığın başlanğıcını 1989-cu ildən nəzərdə tutmuşuq.

2-ci model

$$EKO X_t = \beta_0 + \beta_1 D_t + \beta_2 OFEX_t + \beta_3 ONOP_t + \beta_4 OREV_t + U_t$$

EKO X_t = İranın EKO təşkilatı üzvlərinə ixracatının həcmi (ABŞ dolları ilə). D_t = daimi yaxud məcazi xarakter, $D_t=0$ 1989 -cu illərdən qabaq, $D_t=1$, 1989 ildən sonra $OFEX_t$ = ABŞ dolları ilə riyalın dövlət rəsmi mübadilə kursu.

$ONOP_t$ = İranın ÜDM-in həcmi ABŞ dolları ilə. $OREV_t$ = İranın neft ix-racatından qazandığı gəlir, ABŞ dolları ilə T = illər 1961-2001 illər arasında toplanan statistikaları xarakterlərinə uyğun yerləşdirib və EVIEWS kom-pyuter proqramından bəhrələnməyə aşağıdakı nəticələri almışıq:

$$I- EKO X_t = -35.12 + 124.069D_t + 0.3019OFEX_t + 0.00028ONOP_t - 6.89OREV_t \text{ se } (14.964) (56.4846) (0.03211) (8.02) (0.0011) t - 2.3469 \ 2.1965 \ 9.3997 \ 3.5367 \ -.0622 \ R^2 = 0.9675 \ D=1.764$$

$D=0$ yaxud 1989 -cü ildən qabaq

$$II- EKO X_t = -35.12 + 124.069D_t + 0.3019OFEX_t + 0.00028ONOP_t - 6.89OREV_t \ D=1 \text{ yaxud } 1989 \text{ -cu ildən sonra } EKO X_t = 88.95 + 0.3019OFEX_t + 0.00028ONOP_t - 6.89OREV_t$$

Gördüyümüz kimi bütün əmsallar (β -lər) gözlənilən əlamətlərə malik-dirlər. Yəni İranın ixracatı valyuta münasibətləri amili və ÜDM-i ilə pozitiv əlaqədə, neft və qazın gəliri ilə isə neqativ əlaqədə olmuşdur. Bunu nəzərə alsaq ki, "t" əmsalları bütün amillər üzrə (neft və qazın gəlirindən sonra) statistik elmi baxımından mənalı hesab olunur. Ona görə D amilinin (məca-zi xarakter) pozitiv mənada olması, bu mənəni daşıyır ki, İranın qeyri-neft ixracatı EKO təşkilatına üzv ölkələrinə 1989-cu ildən sonra çoxalmışdır.

3-cü model

$$EKO X_t = \beta_0 + \beta_1 D_t + \beta_2 OFEX_t + \beta_3 ONOP_t + \beta_4 OREV_t + \beta_5 (D_t OFEX_t) + \beta_6 (D_t ONOP_t) + \beta_7 (D_t OREV_t) + U_t$$

$$EKO X_t = 0.9971 - 226.14D_t + 0.0518OFEX_t + 4.26ONOP_t - 7.7OREV_t + \text{se} = (91.64) (120.3) (1.2128) (8.44) (0.00089) t = (0.01088) (-1.8798) (0.04271) (0.5083) (-0.08658)$$

$$0.3231(D_t OFEX_t) + 0.000468(D_t ONOP_t) + .0096(D_t OREV_t) (0.00361) (0.000127) (0.00366) (0.2663) (3.6803) (2.4753) R^2 = 0.98058 \ D = 1.875$$

$$D_t = 0 \text{ yaxud } 1989 \text{ -cu ildən qabaq } I- EKO X_t = 0.9971 + 0.0518OFEX_t + 4.29ONOP_t - 7.72OREV_t$$

$$D_t = 1 \text{ yaxud } 1989 \text{ -cu ildən sonra } II- EKO X_t = -226.1476 + 0.3749OFEX_t + 4.290468ONOP_t - 7.709OREV_t$$

Növbəti iki modelin müqayisəsindən görünür ki, 1989-cu ildən sonrakı dövrdə valyuta məzənnəsinin ($OFEX_t$ dollar/riyal) ÜDM-a təsir əmsalları ($ONOP_t$) 1989-cu ildən əvvəlki dövrlə müqayisədə artmışdır. Yəni $EKO X_t$ - ni daşıyan valyuta məzənnəsi və ÜDM-a təsir əmsalları 1989-cu ildən sonra daha da çoxalmış və şiddətlənmişdir. Yəni izah olunan modellər və onları təşkil edən əmsalları müqayisə edərək belə nəticəyə gəlirik ki, EKO təşkilatının üzvləri arasında məsləhət olunan tarifə endirimlərinə dair sərəncamları olundandan sonra (1989-cu ildən sonra) İranın ixracatının həm həcmi, həm də təmayülü çoxalmışdır, ÜDM-ə təsir əmsalları artmışdır. Yəni bu göstəricilər ən azından bunu sübut edir ki, İran İslam və Azərbaycan Respublikaları EKO təşkilatının imkanlarından bəhrələnməyə iki ölkə arasında ticarətin həcmi, həmçinin ölkələrin bir-birinin üzərinə ticarət təmayüllərini artırma bilirlər. Bu bazarlarda onlar ixrac və idxallarını genişləndirməklə, beynəlxalq bazarlarda kiçik miqyasda olsa da, fəaliyyət göstərərək təcrübə əldə edə bilərlər. Beləliklə, nisbətən məhdud miqyaslı xarici bazarlarda təcrübə qazanaraq, gələcək-də onlar daha geniş əhatəli xarici bazarlara və beynəlxalq tələbatlara uyğun məhsullar istehsal etməyi bacara bilərlər.

İslam Konfransı Təşkilatı 1969-cu ildə İslam ölkələrinin əməkdaşlıq-larının bütün sahələrdə inkişaf etməsinə yardım etmək məqsədi ilə yaradıl-mışdır. İslam İnkişaf Bankı İslam Konfransı Təşkilatının bir qolu olaraq, maliyyə sahəsində və İslam ölkələrinə maliyyə yardımı etmək məqsədi ilə 1975-cı ildə Səudiyyə Ərəbistanının Əl-Riyad şəhərində açılış mərasimi keçirilmiş və belə bir bank islam ölkələri arasında fəaliyyətə başlamışdır. İİB-nin hədəfi üzvlər arasında xarici ticarətin genişləndirməsi və onun inkişafına yardım etməkdir. Bu bankda da 55 islam ölkələri, o cümlədən İran və Azərbaycan üzvdür.

İslam Təşkilatı Konfransının üsul və hədəfləri 1972-ci ildə üzvlər arasında imzalanmışdır və həmin zamandan icra mərhələsinə keçirilmişdir

İslam Konfransı Təşkilatının ortaya qoyduğu imkanlar və İKT-ına bağlı olan İslam İnkişaf Bankının ortaya qoyduğu imkanlardan bəhrələnmək, bütün üzv ölkələrə, özəlliklə İran və Azərbaycana iqtisadi, ictimai və ticarət əhəmiyyəti və inkişafına böyük potensial kimi yanaşmadan ibarətdir. Ölkələrin ikitərəfli yaxud çoxtərəfli iqtisadi, ticarət və mədəni əməkdaşlıq-lar quraraq və əlaqələrinin genişləndirilməsi və ölkələrinin bütün sahələrdə inkişafı üçün bu böyük və tükənməz imkanlardan bəhrələnməsinə nail olmaq kimi dəyərlər ön plana çəkilmişdir.

7. İran və Azərbaycan arasında ikitərəfli qarşılıqlı investisiya qoyuluşu üzrə mövcud potensiallardan effektiv istifadə yolları

İnvestisiya qoyuluşu üçün iqtisad mahiyyət baxımından investisiya qoyuluşunun maliyyə imkanlarının xaricdən təmin olunması digər yollarla müqaisədə qarşılıqlı investisiya qoyuluşu, yaxud müştərək müəssisələrin yaradılması, ölkə üçün nisbətən az məharicli yol hesab olunur. Xarici investisiya qoyuluşu ölkənin xarici maliyyə mənbələrinə ehtiyaclarını təmin edərək, ölkə üçün başqa və önəmli əhəmiyyətə də malikdir. Xarici investisiyalar texnologiyanın əldə olunması, milli iqtisadiyyatın beynəlxalq iqtisadiyyat ilə inteqrasiya olunması, xarici ticarət əməllərinin inkişaf etməsi, iş qüvvələri üçün yeni iş yerlərinin yaradılması imkanlarını, beynəlxalq ixracat, həm də idxalat bazarlarına asanlıqla daxil olması və s. imkanları reallaşdırır.

İran xarici investisiya cəlb etmək məqsədi ilə iqtisadi-siyasi planları ilə yanaşı, EKO təşkilatı çərçivəsində regionlar üzrə iki, yaxud çoxtərəfli əməkdaşlıqlara və müştərək investisiya qoyuluşuna da 1991-ci ildən bəri çox özəlliklə ciddi yanaşmışdır. Bu sahədə mövcud potensiallardan bəhrələnmək və proseslərin genişlənməsində dili, dini, tarixi, mədəniyyət müxtəlifliklərinin və geniş quru məstərək sərhədləri nəzərə alaraq, İran, Azərbaycan və Türkiyə dövlətləri arasında əməkdaşlıqların genişləndirilməsi planları ortaya qoyulmuşdur.

Beynəlxalq İnvestisiya Təşkilatının verdiyi məlumatlara görə xarici investisiyanın inkişafı hal-hazırda bütün dünyada 5 faizdir. Lakin 2010-cu ildə bu rəqəm İranda 20 faiz olmuşdur.

Digər bir tərəfdən statistikaların göstərdiyinə və UNKTAD təşkilatının 2011-ci il məlumatlarına əsasən Azərbaycanda 2010-2011-ci illər ərzində 37,6 milyard dollar investisiya qoyuluşu olmuşdur. Bu rəqəmin 17,6 milyard dolları 2010-cu ilin və 20 milyard dolları 2011-ci ilin payına düşmüşdür. 2011-ci ildə investisiyaların 13 milyard dolları daxili mənbələr və 7 milyard dolları xarici mənbələrdən təmin olunmuşdur. Həmçinin, həmin raporta görə Azərbaycanın 2011-ci ilin sonunda 40 milyard dollardan çox cəmi gəlir olmuşdur.

Hal-hazırda İran İslam və Azərbaycan Respublikaları arasında qarşılıqlı sərmayə əsasında 323 şirkət və müəssisələr rəsmi fəaliyyət göstərirlər. Bu zəmində İran Azərbaycanın digər iqtisadi tərəfdaşları üzrə birinci yerdə yerləşmişdir. Almaniya üzrə 258 şirkət, Rusiya üzrə 134 şirkət və Türkiyə üzrə 126 şirkət sıralanmışdır. Bunlar hamısı onunla əlaqədardır ki, hər iki xalq və ölkə arasında qarşılıqlı həmkarlığa və müştərək investisiya qoyuluşuna yüksək təmayüllər vardır.

İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında bir çox əməkdaşlıq imkanları vardır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- İran və Azərbaycan arasında maliyyə müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi (hal-hazırda iki ölkə arasında enerji bankının yaradıl-

ması planlaşdırılmışdır);

- İran və Azərbaycanın qaz istehsalı və nəql olunması zəminlərində müştərək müəssisələrin yaradılması;

- İran, Azərbaycan, Rusiya dəmir yolunu təkmilləşdirmək prosesi və bu dəmir yolu vasitəsi ilə Şərqi və Qərbi Avropa ölkələri arasında tranzit nəqliyyat sisteminin yaradılması;

- əkinçilik və bitkiçilik sahəsində hər iki ölkə mükəmməl imkanlara malikdirlər, İranda münasib təcrübələr və texnoloji imkanları, Azərbaycanda böyük istehsal və emal potensialları mövcuddur;

-neft və qaz istehsalında və emalında müştərək şirkətlərin yaradılması və qarşılıqlı investisiya qoyuluşunun reallaşdırılması;

- kiçik sənaye məhsulları istehsalı üzrə müştərək müəssisələrin formalaşdırılması və s.

İşin əsas nəticələri:

Müasir qloballaşan dünya iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarətin payı və önəmi dünyanın ÜDM-ində ilbəlil çoxalmaqdadır. Qloballaşma proseslərinin davamında, İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikasının xarici-iqtisadi ticarət fəaliyyətlərinin, özəlliklə Azərbaycan və İranın xarici-iqtisadi əlaqələrinin təhlili əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. İki ölkə arasında möhkəm əlaqələrə baxmayaraq, bu əlaqələrin səviyyəsi iki ölkə arasında mövcud olan imkanlara, üstünlüklərə və potensiallara uyğun deyildir.

2. İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikası bütün potensiallarına rəğmən, dünyanın xarici ticarət dövriyyəsində öz haqlı paylarını qazana bilməmişlər.

3. Ərazi üzrə bir sıra iqtisadi və ticarət fəaliyyətlərini paralel şəraitdə araşdıraraq, region daxilində iqtisadi əlaqələrin və xarici ticarətin inkişafına mane olan problemləri həll etmək üçün region ölkələri, o cümlədən İran və Azərbaycan ərazilərinin iqtisadiyyatlarının üstünlüklərindən, təbii-iqlim şəraitindən, əmək bölgüsü sistemindən bəhrələnərək iqtisadiyyatlarını təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

4. İran və Azərbaycan dövlətləri ərazi üzrə ikitərəfli, yaxud çoxtərəfli əməkdaşlıq etmək üçün EKO və İslam Konfransı Təşkilatlarının imkanlarından bəhrələnmə bilirlər.

5. Azərbaycan və İranın iqtisadiyyatlarının bütün fərqlərinə baxmayaraq, hər iki ölkə iqtisadiyyatları yüksək dərəcədə neftin istehsalından, ixracından və gəlirindən asılıdırlar.

6. İran və Azərbaycan Respublikaları arasında iqtisadi münasibətlərə və xarici ticarətin inkişafına geniş təsir göstərə bilən amillərdən biri qarşılıqlı investisiya qoyuluşlarıdır.

7. İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin mərkəzində yerləşmələri hər iki ölkəyə münasib strateji mövqe veribdir ki, həm bir sıra beynəlxalq layihələrdə iki ölkə yanaşı iştirak etsinlər, həm də iki ölkə arasında nəqliyyat və tranzit sahəsində sıx əməkdaşlıq yaratmaları mümkün olsun.

Dissertasiya işinin məzmunu üzrə müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri dərc olunmuşdur:

1. Çəngizi Keçeklu X.Ə. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında ticarət əlaqələrinin müasir vəziyyəti və perspektivləri "Azərbaycan aqrar elmi" Bakı, Tərəqqi nəşriyyatı, 2009.No.3-4.

2. Çəngizi Keçeklu X.Ə. Regional iqtisadi əməkdaşlıqlar və Azərbaycan İran əlaqələri. "AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri" Bakı, Avropa, 2010. No 4.

3. Çəngizi Keçeklu X.Ə. Müasir qloballaşma şəraitində investisiya fəaliyyətinin tənzimləməsi məsələləri. "AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri" Bakı, Avropa, 2012. No 4.

4. Çəngizi Keçeklu X.Ə. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin təmayülləri. "Kooperasiya xəbərləri" Azərbaycan Kooperasiya Universiteti. Bakı, Kooperasiya nəşri. No 1, 2013.

5. Çəngizi Keçeklu X.Ə. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət üzrə inkişafının təhlili və təmayülü. "Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, elmi-analitik və praktiki jurnal" Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 2012. No 4(32)

6. Çəngizi Keçeklu X.Ə.Xarici iqtisadi və ticari əlaqələrin inkişafına təsir edən əsas amillər. " Heydər Əliyev 90" Ümummili lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyi ilə əlaqədar Elmi-praktik konfransın Materialları. "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı. Bakı 2013.

7. Çəngizi Keçeklu X.Ə. Azərbaycan və İran İslam Respublikaları arasında ticarət əlaqələrinin intensivliyinin göstərişi və təhlili. "Heydər Əliyev 90" Ümummili lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyi ilə əlaqədar Elmi- praktik konfransın Materialları. "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı.

8. Çəngizi Keçeklu X.Ə. Основные направления повышения конкурентоспособности национальной экономики в современных условиях. "Инвестиция" Киев (Украина) No 24, 2012.стр. 116-118.

9. Çəngizi Keçeklu X.Ə. İran İslam Respublikasının inkişaf proqramları və İran iqtisadiyyatının neftin ixracatına asılığının azalması qeyri-neft ixracatının inkişafı baxımından. "The 20th national conference on non-oil export development" Təbriz. 2014.

ÇƏNGİZİ KEÇEKLÜ XODAVERDİ ƏSGƏR OĞLU

Development prospects of economic relations between Iran and Azerbaijan in modern terms

Abstract

The process of globalization has changed the world conditions as no country can achieve the optimal conditions for economic and commercial without cooperation with other countries. In the conditions of the globalized world the share of foreign trade and economic relations in the world GDP and developing of countries increases from year to year.

In the first chapter of the dissertation the role of economic and trade relations in economic development and also increase its importance in the world economy has shown. The need to develop non-oil exports of Iran and Azerbaijan in order to their economic development has been noted.

In the second chapter, the Azerbaijan Republic and Iran's economic and trade relations, trade dynamics and foreign trade trends was appointed. Also between the years 1991- 2012 the dynamics of foreign trade and development trends and their reasons were noted.

In the final chapter determine the effectiveness of foreign economic relations and trade, negative impact on the economic development of Azerbaijan and Iran's oil exports, and calculated trade intensity between the two countries and having a high degree of that shown. Development of trade relations of the two countries within the framework of regional cooperation, also positive impact of EKO organization activities on the development of foreign trade of Iran has been proven. The facilities of development of investment cooperation set and recommendations are presented.

Finally opportunities and barriers in the development of economic and trade relations between Iran and Azerbaijan is to determine and recommendations are presented.

ЧЕНГИЗИ КЕЧЕКЛУ ХОДАВЕРДИ АСКЕР ОГЛЫ

Перспективы развития Азербайджано-Иранских экономических отношений в современных условиях

Резюме

Процессы глобализации реально сопровождаются во всем мире основательными изменениями. Так, ни одна страна не может обеспечить оптимальное развитие экономики, не сотрудничая с другими странами в сфере экономики и торговли. В условиях современной глобализированной мировой экономики доля внешней торговли и внешнеэкономических отношений в ВВП и развитии стран продолжает расти из года в год.

В первом разделе диссертационной работы указана роль внешнеэкономических торговых отношений в развитии экономики и повышение их значения в мировой экономике. Отмечена необходимость развития внешней торговли, в частности ненефтяного сектора в развитии экономик Иранской Исламской Республики и Азербайджанской Республики.

Во втором разделе определены состояние, динамика, проведен анализ внешней торговли и экономических отношений Ирана и Азербайджанской Республики и тенденции развития внешней торговли. Также выделены факторы динамики и тенденции развития внешней торговли обеих стран в 1991-2012-е годы.

В последнем разделе определены эффективность экономических отношений и внешней торговли, влияние экспорта нефтепродуктов на развитии внешней торговли между Иранской Исламской Республикой и Азербайджанской Республикой, осуществлена оценка интенсивности и уровня внешней торговли между двумя странами. Выявлены также возможности повышения экономических торговых отношений каждой страны в рамках регионального экономического сотрудничества, в том числе было доказано положительное влияние деятельности ВТО на развитие внешней торговли Иранской Исламской Республики. Оценены существующие возможности по взаимным инвестиционным вложениям между двумя странами, выдвинуты предложения и рекомендации.

Наконец, в диссертационной работе отмечены существующие потенциалы развития экономических и торговых отношений между Иранской Исламской Республикой и Азербайджанской Республикой, а также указаны препятствия на этом пути, выдвинуты предложения и рекомендации.

*Sifariş 149. Həcmi 1 ç.v.
Formatı 60x84. Tiraj 100.*

*“Ulu” İstehsalat kommersiya firmasında
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.*

**МИНСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЧЕНГИЗИ КЕЧЕКЛУ ХОДАВЕРДИ АСКЕР ОГЛЫ

**ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНО-ИРАНСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ
ОТНОШЕНИЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ**

Специальность: 5310.01- «Мировая экономика»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации по присуждению ученой степени
доктора философии по экономике

БАКУ – 2015

